частину мови, яка вирізняється з-поміж інших ознакових слів динамічним виявом ознаки.

Література

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.

2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови ; за ред. І. Вихованця. Київ : Унів. Вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.

3. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2010. 328 с.

4 Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови ; редкол.: В. М. Русанівський та ін., вид. 4-те, випр. і доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2013.

Юлія Суховець,
доктор філософії з філології,
бібліотекар І категорії, Наукова бібліотека,
фахівець І категорії, Докторська школа
імені родини Юхименків,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПРИЙМЕННИКОВО-ВІДМІНКОВІ ФОРМИ В СТРУКТУРІ ПРИСЛІВНИКОВИХ ТА ПРИКМЕТНИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ СЛОВА

Безперервний розвиток мовної системи повсякчас викликає зміни в її функціюванні. Наприклад, усе більша тенденція української мови до аналітичного вираження семантико-синтаксичних відношень спричиняється до активного витворення перехідних нарізнооформлюваних лексичних одиниць за допомогою прийменниково-відмінкових форм. Зокрема такими є прислівникові еквіваленти слова – зв’язані

сполучення, що за виконуваними функціями й семантичними характеристиками наближаються до прислівникового класу слів.

Глибокий аналіз прислівникових еквівалентів слова [див. 5] дав змогу виявити певні кореляції прийменниково-відмінкових форм в адвербіальній та атрибутивній позиціях і, відповідно, надав підстави для виокремлення «нового» типу еквівалентів слова – прикметникових. У цій розвідці, спираючись на теоретичні положення І. Р. Вихованця, ми розглянемо специфіку прийменниково-відмінкової форми в структурі прислівникових і прикметникових еквівалентів слова й окреслимо різницю між ними.

Прийменниково-відмінкова форма як комплексна морфема утворюється за допомогою двох морфем – дериваційної аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника та в багатьох випадках семантично нейтралізованої (хоча й формально вираженої) синтетичної кінцевої релятивної морфеми-закінчення [2, с. 56].

Функція прийменника як аналітичної синтаксичної морфеми [2, с. 53] в її типових виявах полягає в переведенні субстантива в прислівникову позицію [2, с. 193–194; 3, с. 184; 4, с. 27–28], тож прийменниково-відмінкова форма в такому разі стає репрезентантом аналітичного прислівника (прислівникового еквівалента слова), до прикладу: *Любим ненечку* ***без меж****! А вона нас, звісно, теж!* (С. Костюк). Однак під час опрацювання мовного матеріалу виявилося, що прийменниково-відмінкова форма може перебувати й в атрибутивній (прикметниковій) позиції, як-от у реченні *Я просто вийду на мить У ніч, де на води падають Довгі тіні, і де летить Вільний вітер у даль* ***без меж****. Так, я вийду. І ти Йди теж* (Н. Швень), представляючи клас аналітичних прикметників (прикметникових еквівалентів слова).

Попри те, що формальна структура цих одиниць ідентична, відрізняє їх у цьому випадку синтаксична роль у реченні. Це найперша диференційна ознака прислівникових та прикметникових еквівалентів слова: прислівникові еквіваленти слова передусім залежать від дієслова [див. 2, с. 185], а прикметникові еквіваленти слова – від іменника.

Наступна ознака, яка розрізняє прислівникові й прикметникові еквіваленти слова, полягає в тому, що прикметникові еквіваленти слова, виконуючи функцію неузгодженого означення, завжди розташовані в постпозиції до опорного іменника, тоді як прислівникові еквіваленти слова у своїй позиції досить вільні. Порівняймо в реченнях: *Ліс несподівано скінчився, знову потягнувся степ* ***без кінця*** *і* ***без краю*** <...> (В. Арєнєв); *Цим істинно райським куточком землі я можу втішатись* ***без краю*** (Ю. Іздрик); *Він* ***без кінця*** *дивився кольорові сни-містерії, а в перервах між ними* <...> *почитував найновішу працю видатного саксонського теолога Абрагама фон Ашенбаха* <...> (Ю. Андрухович).

Чи не найважливішим диференційним маркером для прислівникових і прикметникових еквівалентів слова є те, що структуру перших можуть «розривати» атрибутивні або вказівні елементи для увиразнення мовцем бажаної ознаки, посилення експресивності й прагматичної ефективності висловлення. І. Р. Вихованець пояснював можливість такого поширення тим, що прийменник є певною мірою незалежним від іменника [2, с. 21], а будь-які додаткові залежні елементи характеризують саме субстантив [1, с. 157]. Підтвердити нашу тезу допоможе метод трансформаційного аналізу, порівняймо словосполучення *з неабиякою теплотою – неабияк тепло (згадувати), з цілковитою байдужістю – цілковито байдуже (ставитися), з шаленою швидкістю – шалено швидко (їхати), з таким захопленням – так захоплено (розповідати)* тощо. Сама ж специфіка прикметникових еквівалентів слова як власне-атрибутивних одиниць такої здатності не передбачає[5]. Простежмо це на прикладі таких речень: *Один лише Волтер* ***без*** *жодного* ***запалу*** *спостерігав за сходженням нової зірки* (Б. Ґармус, пер. І. Шагової); *Павел Яблонський, утомлений і* ***без запалу*** *після тритижневого стирчання у фірмі, нарешті припаркував машину під будинком* (М. Гутовська-Адамчик, пер. Я. Івченко). Важливим у контексті останнього речення є твердження І. Р. Вихованця,

[5] Зауважимо, що в цьому випадку ми ведемо мову про вже лексикалізовані одиниці. Насправді можна спостерігати багато випадків поширення прийменниково-відмінкових форм і в прислівниковій, і в прикметниковій позиціях, однак випадки на зразок *без будь-яких меж, у своїй люті, без мого дозволу, у власній гордині* трактуємо як вільне поєднання прийменникової й відмінкової морфем, а не функціювання складної комплексної морфеми.

що «різнорідне морфологічне і синтаксичне оформлення компонентів речення або словосполучення не стає на перешкоді функціонування їх як однорідних семантичних елементів» [2, с. 86].

Представлені вище приклади унаочнюють ще одну особливість прикметникових еквівалентів слова: найчастіше вони утворюються за допомогою поєднання субстантивного елемента з початковим прийменниковим елементом *без*. Саме такі прийменниково-відмінкові форми є найпоказовішими в структурі прикметникових еквівалентів слова, тоді як прислівникові еквіваленти слова досить послідовно формують прийменникові елементи *без*, *з (із, зі)*, *у (в)*, порівняймо одиниці *без ентузіазму*, *без проблем*, *з азартом*, *з (із) незвички*, *у (в) деталях*, *у (в) задумі*.

Як існують різні ступені адвербіалізації прийменниково-відмінкових форм [4, с. 193–194], так само можна говорити про різні ступені їх ад'єктивації [див. 4, с. 215–216]. Свого часу в статті [6], зважаючи на перехідний характер прислівникових еквівалентів слова прийменниково-відмінкової структури, ми припустили, що в межах прийменникового ступеня адвербіалізації прийменниково-відмінкової форми варто виокремлювати допоміжний, невласне-прийменниковий, ступінь адвербіалізації. На нашу думку, саме прийменниково-відмінкові форми невласне-прийменникового ступеня адвербіалізації репрезентують клас прислівникових еквівалентів слова.

Отож прикметникові еквіваленти слова структурної моделі «*без* + родовий відмінок» можна вважати такими, що зазнали невласне-прийменникового ступеня ад'єктивації. Проте сполучення з іншими прийменниками, за нашими спостереженнями, переходять у прикметникову позицію лише синтаксично, порівняймо: *Ті, хто виглядав більш-менш здоровим, отримали до рук відбійні молотки та кайла і після короткого,* ***на мигах****, інструктажу стали забійниками* <...> (Брати Капранови); *Цуґсфюрер пояснював правила прицілювання* ***на бігу****, коли противник так само біжить назустріч* (Брати Капранови). У прислівниковій же позиції прийменниково-відмінкові форми тотожної структури вже чітко можна класифікувати як прислівникові еквіваленти слова. Простежмо в реченнях: *Я* ***на мигах*** *показував дідові,*

шо я без штанів, і шоб він кинув їх мені (В. Кобзар); *Тато видряпався на вершину гори й кинувся додому, весело сміючись* ***на бігу*** (Т. Янссон, пер. Н. Іваничук).

Хоча в сучасній українській мові, як ми зауважували, все більше виявляються елементи аналітизму, вона остаточно не втрачає своїх синтетичних якостей: аналітичні й синтетичні одиниці в мовній системі активно взаємодіють одне з одним. Зокрема на нашому дослідницькому матеріалі реалізацію прислівникових та прикметникових еквівалентів слова, з одного боку, та взаємодію прийменниково-відмінкових і відмінкових форм, з іншого боку, яскраво можливо простежити на прикладі таких речень: *Між цифрами і числами як у пітьмі зависли ми І ходимо* ***по колу*** *від початку до кінця* (Ю. Іздрик); *А прийдешнє – голе В холодах зі снігом І хода* ***по колу*** *Обернулась бігом* (Ю. Іздрик); *Я навчився небагато у життєвій школі – Справно на граблі ступати і ходити* ***колом*** (Ю. Іздрик).

Отже, у сучасній українській мові спостерігаємо часткову орієнтацію прийменниково-відмінкової форми на прикметник, а не лише на типовий у цьому випадку прислівник. Прийменниково-відмінкові форми, що зазнають невласне-прийменникового ступеня ад'єктивації, можна вважати репрезентантами прикметникових еквівалентів слова. Однак ці одиниці є обмеженим явищем на теперішньому етапі розвитку української мови, тому прийменниково-відмінкові форми залишаються панівними в поповненні саме прислівникового лексико-граматичного класу у вигляді прислівникових еквівалентів слова.

Література

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 224 с.

2. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. Київ : Наукова думка, 1980. 288 с.

3. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ : Наукова думка, 1987. 232 с.

4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.

5. Суховець Ю. М. Прислівникові еквіваленти слова сучасної української мови в різностильових текстах початку XXI ст. : дис. … д-ра філософії / Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2024. 414 с. URL : https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/29554.

6. Суховець Ю. Репрезентація формальної структури прислівникових еквівалентів слова прийменниково-відмінковими формами. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2022. Вип. 8. С. 123–142. DOI: https://doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2022.8.123-142

Джерела фактичного матеріалу

7. Андрухович Ю. Коханці Юстиції : роман. Чернівці : Меридіан Черновіц, 2018. 304 с.

8. Арєнєв В. Бісова душа, або Заклятий скарб : повість-фантазія. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 220 с.

9. Брати Капранови. Забудь-річка : роман. Київ : Нора-Друк, 2016. 544 с.

10. Гутовська-Адамчик М. 110 вулиць : роман / пер. з пол. Я. Івченко. Львів : Урбіно, 2015. 280 с.

11. Ґармус Б. Уроки хімії : роман / пер. з англ. І. Шагової. Харків : КСД, 2024. 400 с.

12. Іздрик [Ю.]. Ab out. Львів : Видавництво Старого Лева, 2014. 240 с.

13. Іздрик [Ю.]. Underword : альбом. Харків : КСД, 2011. 160 с.

14. Іздрик [Ю.]. Інші речі : поезія. Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. 288 с.

15. Кобзар В. Запах фіалки : повість. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 143 с.

16. Костюк С. Маленьке диво : вірші для дошкільнят і дітей молодшого шкільного віку. Луцьк : Надстир’я, 2012. 20 с.

17. Швень Н. Голоси : поезії. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 235 с.

18. Янссон Т. Країна Мумі-тролів. Книга третя / пер. зі швед. Н. Іваничук. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. 536 с.